

PSICHOLOGINĖS PRIEMONĖS, PALAIKANČIOS ŽMOGAUS EGZISTENCIJĄ KALĖJIME

Arvydas Ramonas, Irena Jonikaitė

Klaipėdos universitetas

Anotacija

Straipsnyje analizuojamos psichologinės žmogaus egzistenciją kalėjime palaikančios priemonės. Pagrindiniu šaltiniu pasirinktas rusų literatūros klasiko Fiodoro Dostojevskio (1821–1881) romanas „Užrašai iš mirusiųjų namų“ (1861–1862), parašytas remiantis jo asmenine politinio kalinio patirtimi (1849–1859). Autorius virš niūraus gyvenimo kalėjime, skurdžios buities ir nuteistųjų nužmoginimo iškelia pastangas išlikti žmogumi ir kalėjimo sistemos užslopintus asmens gerumo pradmenis. Straipsnyje svarstoma, kodėl kaliniai būdami toje pačioje aplinkoje jaučiasi skirtingai. Nuteistųjų psichologinė poreikių tenkinimo elgsena atitiko amerikiečių psichologo Abraham'o Maslow'o sudarytą žmogaus poreikių hierarchiją ir pasikeitusią laisvės sampratą. Išgyventi padėjo kitoks kalėjime praleisto laiko suvokimas, kaip neegzistuojantis žmogaus gyvenime, ir fizinis darbas, kaip būdas užsimiršti. PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: Fiodoras Dostojevskis, Užrašai iš mirusiųjų namų, psichologija, egzistencija.

Abstract

The article analyzes the psychological measures that support human existence in prison. The main source chosen is the novel “Notes from the House of the Dead” (1861–1862) by Fyodor Dostoevsky (1821–1881), a classic of Russian literature, which was written based on his personal experience as a political prisoner (1849–1859). The author, above the gloomy life in prison, the poor household and the dehumanization of convicts, raises the effort to remain human and the hidden features of personal goodness hidden in the prison system. The article discusses why prisoners feel differently being in the same environment. The provision of needs according to the hierarchy of human needs established by the American psychologist Abraham Maslow and the changed concept of freedom served as a psychological support for the convicts. Survival was aided by a different perception of time spent in prison as non-existent in human life and physical work as a way to be forgotten.

KEY WORDS: Fyodor Dostoevsky, Notes from the House of the Dead, psychology, existence.

DOI: <http://dx.doi.org/10.15181/mtd.v0i7.2309>

Įvadas

Rusų literatūros klasiko Fiodoro Dostojevskio (1821–1881) romane „Užrašai iš mirusiųjų namų“ vaizduojamas paties autoriaus patirtas kalinio gyvenimas. Ši bausmė jam skirta už dalyvavimą draustoje revoliucinėje veikloje, kuriai vadovavo visuomenės veikėjas Michailas Petraševskis (1821–1866). Vadinamųjų petraševskininkų draugijoje rinkdavosi inteligentai, kėlę valstybės reformų ir baudžios panaikinimo idėjas. Bendrijos veikla nutraukta 1849 m. jos nariams skyrus bausmę – išsiuntimą į katorgą.

Romanas pirmą kartą išspausdintas 1861 m. brolių Michailo ir Fiodoro Dostojevskių leistame mėnesiniame žurnale „Vremia“ (užbaigtas publikuoti 1862 m.). „Cenzūra ne iš karto sutiko leisti „Užrašus“, netikėtai motyvuodama tuo, kad katorga pavaizduota per daug šviesiomis spalvomis – žmonės nebebiosia bausmės“ (Červinskienė, 2004, p. 101). Nes kalinių gyvenimą aprašė ne tik kaip griežtą taisyklių laikymąsi, bet ir pastebėtą jų žmoniškumą. Cenzūra griežtai vertino viską, kas buvo rašoma apie kalėjimus. Kad nebūtų tiesioginių romano turinio ir autoriaus sąsajų, F. Dostojevskis sugalvojo personažą Aleksandrą Petrovičių Goriančikovą, kuris nužudė savo žmoną. Literatūros forma jis siekė perteikti ten vykusį gyvenimą. „Tai, kas išgyventa, o taip pat nelaimės draugų paveikslai, jų pasakojimai apie save, buitį, katorgos papročiai – visa tai turėjo tapti dokumentu kitos, meninės tiesos apie mirusiųjų namus ir jų gyventojus – žuvusią tautą“ (Inis, 1999, p. 107). Išleistas romanas sulaukė didžiulio pasisekimo ir autoriaus pripažinimo. Literatūros salonuose dažnai prašydavo F. Dostojevskio paskaityti ištraukas iš šio romano. Anot jo dukros Liubovės Dostojevskajos, pasirodžius „Užrašams iš mirusiųjų namų“ F. Dostojevskis tapo vienu žymiausių rašytojų ir šios pozicijos nebeprarado.

Literatūros kritikas Michailas Bachtinas veikėjų gyvenimą „Užrašuose iš mirusiųjų namų“ pavadina „gyvenimu, išimtu iš gyvenimo“. Tai krizės laikas, kai pasineriama į save. „Visa tai – laikas ant slenksčio, o ne biografinis laikas, gyvenamas tolesnėse nuo slenksčio vidinėse gyvenimo erdvėse“ (Bachtin, 1996, p. 206). Autorius, cituodamas F. Dostojevskio laišką, pamini, kad iki šio rašytojo gyvenimo kalėjime dar niekas nėra aprašęs. Knygos pavadinimas perteikia visą kūrinio esmę – brangiausias žmogaus turtas – turėti savo valią, o kalėjime nei valios, nei laisvės nuteistasis neturi. Jis tarsi miręs

vidumi. „Kaliniai pratrūksta dėl neišvengiamo troškimo turėti savo valią, tas potraukis svarbesnis už jų pačių gerovę, tiesą sakant, ir už patį gyvenimą“, – teigia literatūros kritikas Gari’s Morson’as (Morson, 2021, p. 5). Profesorius, gilinęs į šio rašytojo kūrinis laisvės aspektu, atskleidė, kad po kalėjime praleistų metų F. Dostojevskio kūryboje išnyksta naivus, viltingas romantizmas ir sustiprėja religijos gelmė. Kalinių ir sargybinių sadizmas jam įrodė, kad pozityvioji žmogaus prigimtis, propaguota socializmo, yra absurdas. Jis tik šiek tiek tepakeitė gyvenimo kalėjime įvykius, siekdamas pavaizduoti juos romane. Rašytojo dėmesys kreipiamas į žmogaus santykį su jį supančia aplinka. Jis domėjosi žmogaus visuma: elgesio motyvais, psichikos procesais, moraliniais instinktais, sielos gelme. Realūs faktai, pateikti menine forma, jam atrodė turintys didesnę gelmę ir paveikesni nei prasimanytos istorijos.

Romane aprašomas kalėjimas – vienas iš tų, kuriame kaliniai laikyti „dulkės“ vietoje, į juos žiūrėta ne kaip į asmenis, pasižyminčius unikaliomis charakterio savybėmis, bet kaip į niekingų žmonių masę. Žmogus nužmogintas sociologiniu ir dvasiniu požiūriais. Tarp agresyviųjų romano veikėjų pastebimi ir ramesni kaliniai, tik jie užgožiami bendro kalėjimo žiaurumo. Rusų literatūrą tyrinęjusio profesoriaus Lewis’o Bagby’io teigimu, tai ne tik kalėjimo, bet visos žmonijos tragedija. „Dostojevskuii dvasinio pasaulio prasiskverbimas į žemiškąją egzistenciją reiškia grįžimą į teigiamą žmogaus šerdį, kuri yra jo pagrindas, neatmetant ir ydingumo“ (Bagby, 2016, p. 55). Tai gręžimasis į moralę, kai ieškoma atsakymų į klausimus, kas yra gera, o kas – ne. Slogioje aplinkoje pastebimas net menkiausias bandymas išgyventi tamsą. Literatūrologas pridūrė, kad romano autorius kalinį vaizduoja atskleidamas abi puses – nežmonišką išsigimimą ir humanišką potencialą.

F. Dostojevskio valia kai kurie personažai, nepaisant juos supančios aplinkos, išliko psichologiškai atsparūs. Jiems padėjo galimybė tenkinti pamatinius žmogaus poreikius, laisvės simbolizmas ir darbas, kaip užsimiršimo priemonė. Daugeliui veikėjų vardai nesuteikti, jų charakterių bruožai apibūdinti taip, kad tiktų kiekvienam kaliniui. Pavyzdžiui, troškimas patenkinti savo poreikius buvo būdingas visiems kaliniams, o ne kuriam konkrečiam, tuo tarpu nepasiduoti nužmoginimui labiau stengėsi ramesnieji. Autorius pagrindinio personažo mintimis byloja: kaip laisvėje yra gerų ir blogų žmonių, taip ir kalėjime. Pastarajame ieškoma žmoniškumo – blogyje gėrio.

Darbo tikslas: išanalizuoti psichologines priemones, palaikančias nu-teistųjų egzistenciją ribojimo veiksniams kalėjimo sąlygomis veikiant.

Darbo objektas – F. Dostojevskio autobiografinis romanas „Užrašai iš mirusiųjų namų“ (1861–1862).

Darbo metodai: istorinis aprašomasis, mokslinės literatūros ir Bažny-čios dokumentų analizė, interpretacija, sintezė.

1. Kodėl vieni kalėjime jaučiasi gerai, o kiti – ne?

„Užrašuose iš mirusiųjų namų“ išryškėja dvi žmonių grupės: vieni kalėjime jaučiasi gerai, tarsi nebūtų nuteisti ir kenčiantys asmenys, tuo tarpu kiti – prastai, lyg būtų sužlugdyti. Šie kontrastai nulemti keleto aplinkybių, kurios įvardytos pa-grindinio herojaus samprotavimuose. Pirmiausia tai – sąžinė. Kažkam ji priekaiš-taus dėl padaryto neteisingumo ir tai kankins žmogų iš vidaus labiau nei pati kalė-jimo bausmė: „Jis pats save nuteis už savo nusikaltimą negailestingiau, griežčiau už patį rūsčiausiąjį įstatymą“ (Dostojevskis, 2006, p. 68). Dėl klaidos kenčiantį žmogų sąžinė vers atgailauti ir parodyti atleidimo viltį. Kitų sąžinė bus nebyli, nuteistasis „net ir nepagalvos nė sykio apie savo žmogžudystę per visą katorgos laiką. Jis net mano, kad yra teisus“ (Dostojevskis, 2006, p. 68). Sąžinė apibrėžia elgesio moralinę vertę, jos vedamas žmogus priima teisingus sprendimus, o į ją neįsiklausant tolstama nuo žmoniškumo. „Žmogus turi savo širdyje Dievo įrašy-tą įstatymą, kuriam paklusti reikalauja pats asmens orumas; pagal tą įstatymą jis ir bus teisiamas“ (Visuotinis Vatikano II Susirinkimas, Gaudium et spes, 1965, Nr. 16). F. Dostojevskis kelia mintį, kad kaliniai nevienodai jaučia ir supranta bausmės prasmę dėl sąžinės dėmens. Duotoji sąžinė leidžia skirti gėrį ir blogį. Kalinių atveju ji „suveikė“ tik padarius nusikaltimą, tad neapsaugojo, nelėmė tei-singo sprendimo (nekenkti kitam) pasirinkimo. Kažkam ji parodė padarytos žalos skausmą ir paskatino gailėtis. Šis susitikimo su sąžine procesas kalėjime tampa nepakeliamu psichologiniu sunkumu. Kitiems nuteistiesiems sąžinė nėra teisingo santykio su kitu žmogumi (galima pridurti ir su savimi bei Dievu) atkūrimo dalis. Vadinas, asmens moralė yra žemo lygmens, kalėjimo bausmė tokio žmogaus nė kiek nepaveikia, nusikaltimo prasmė jam nesuvokiama: neteikia dvasinės kančios, neskatina nebeįsikaltsti.

Kita priežastis – gyvenimo sąlygų skirtumai. Iki suėmimo materialiai geriau gyvenęs žmogus patekęs į kalėjimą patiria šoką ir negeba adaptuotis. Tuo tarpu laisvėje vargęs žmogus atsidūręs kalėjime jaučia palaimą: „Ten jis gyveno paskutiniškai žeminamas, niekad nepavalgė sočiai ir dirbo savo darbdavio labui nuo tamsos lig tamsos“ (Dostojevskis, 2006, p. 68). Kalėjime jam ir maistas atrodo skanesnis, ir darbas lengvesnis, ir žmonės malonesni – „smagus šaunuolių draugų klubas“. Laisvė jam buvo „katorgiškesnė“ nei pats kalėjimas, o pastarajame nebereikia rūpintis fiziniu išlikimu (maistu, pastoge), gyventi patogiau nei skurdžiuose savo namuose. Lengvesnio gyvenimo troškimas tampa pretekstu nusikalsti, kai esama aplinka nebepakenčiama fiziškai ir psichologiškai, taigi nebepaisoma etiško elgesio normų. Atimtoji laisvė netampa bausme, o įvykdytas nusikaltimas tik palengvina gyvenimą, neprisiimant atsakomybės už save.

Psichinę būseną veikė ir pati socialinė kalinių grupė. Vieni nuteistieji joje jautėsi savi, tuo tarpu kiti nepritapo. Vienas pastarųjų – pagrindinis romano veikėjas Aleksandras Petrovičius Goriančikovas, kurio pirmosios (jos išliko beveik visą kalinimo laiką bendraujant su dauguma) emocijos buvo sveitimumo jausmas ir liūdesys: „Baisus, gaižus maudulys vis labiau ir labiau ėdė mane. „Mirusiųjų namai!“ – kalbėjau sau, žiūrėdamas kai kada sutemose nuo savo kazarmės prieangio į kalinius“ (Dostojevskis, 2006, p. 110). Stebėdamas žmones veikėjas juose įžvelgia sielos mirtį, netikrumą (išskyrus vieną kitą personažą), sužalotus ir dvasiškai palaužtus gyvenimus. Jų gyvenimas – tik pilka egzistencija. Goriančikovo įžvelgtas kontrastas tarp savos dar nesužlugdytos dvasinės būsenos ir nuteistųjų vidinės tuštumos yra adaptacijos procesą kontroliuojantis veiksnys. Be abejo, nematant į save panašių „dar gyvų“ kalinių prisitaikyti nelengva. Ne tik neigiama psichologinė kalinių grupės būseną, bet ir herojaus „atsineštoji“ padėtis buvo jam nepalanki psichologiškai. „Goriančikovo nepritapimo patirtys kilusios ne dėl jo, kaip nuteistojo, padėties, bet yra vidinis – prigimtinis valstiečių ar nuteistųjų bendruomenės – ne kitų visuomenės grupių – rezultatas“ (Young, 2013, p. 1705). Bajoriškoji Goriančikovo kilmė ir naujoko statusas buvo priešiško jam pretekstas, nesusibendravimo su valstiečiais barjeras.

Ketvirtoji prisitaikymo prie kalėjimo sąlygų skirtingumą lėmusi aplinkybė yra tikėjimas. Ko kalėjimo prižiūrėtojai negalėjo atimti ir kaip nors valdyti, buvo nuteistųjų maldingumas ir galimybė skaityti Šventąjį Raštą. Religinieji jautėsi stipresni dvasiškai, nepraradę paskutinės vilties, kad išvers skirtą laiką nelaisvėje, jų asmenybių portretai šviesesni, optimistiškesni. Nereliginieji – niūresni, uždaresni, priekabesni, linkę pažeisti kalėjimo tvarką, nematantys gyvenimo prasmės. Dėl savo neprognuojamo elgesio jie kelia nerimą ir nesaugumą kitiems kaliniams: nuolatinės muštinės, vagystės. Pavyzdžiui, vaikžudys Gazinas manė esąs pats svarbiausias, galintis elgtis kaip panorėjęs. Amerikiečių profesorius, kriminologas Todd'as Clear'as, analizavęs kalinių psichologinę būseną religingumo aspektu, pastebėjo, kad liūdno gyvenimo pasekmės, tokios kaip įkalinimas, dažnai nulemtos negebėjimo gyventi pagal religijos mokymą. „Religija iš esmės nurodo galimus problemas sprendimus, nes ne tik paaiškina nesėkmės priežastį, bet ir rodo išeitį“ (Clear ir kt., 2000, p. 58). Būtent religija leidžia kaliniui suvokti jo nemoralaus elgesio pasekmes, joje jis atranda viltį atsitiesti ir taisyti, žinoma, čia būtina gailėsčio sąlyga. Profesorius skiria tris religijos nulemtas savybes, kurios leidžia nuteistiesiems geriau jaustis: religija palengvina kovą su kalte; ieškoma naujos gyvenimo prasmės; lengviau priimama laisvės netektis.

2. Žmogaus poreikių (remiantis A. Maslow'o poreikių hierarchijos piramide), tenkinimas kalėjimo sąlygomis

Žmogus iš prigimties turi poreikių, kurie, nepaisant aplinkybių – esama laisvėje ar kalėjime, turi būti tenkinami. A. Maslow'o teigimu, „pagrindinis bet kokio poreikio patenkinimo padarinys yra tai, kad jis išstumiamas iš sąmonės (*submerged*) ir iškyla naujas ir aukštesnis poreikis“ (Maslow, 2009, p. 93). Tai reiškia, kad patenkinus žemesnį poreikių piramidės poreikį, asmuo trokšta patenkinti aukštesnį (pvz., patenkinus fiziologinius poreikius, siekiama saugumo, patenkinus saugumo, siekiama meilės ir t. t.). Nepatenkinus kurio nors poreikio, visas dėmesys sutelkiamas būtent į jį, kol jis bus patenkintas. Tuo metu kiti poreikiai slopinami. Poreikių tenkinimas veikia charakterio formavimosi procesą, nes poreikiai skatina žmogų veikti, sveikai

vystytis ir tobulėti, saugo nuo neurotiškumo. Poreikių tenkinimas lemia atitinkamas emocijas ir „leidžia pasireikšti tokioms charakterio savybėms kaip prierašumas, savigarba, pasitikėjimas savimi, saugumas“ (Maslow, 2009, p. 100). Taigi gerosioms žmogaus savybėms. Pasak psichologo, pamatinių poreikių tenkinimas nulemia kognityvinius, kognityvinius afektinius, charakterio bruožų, tarpasmeninius ir kitus įvairius (nepriskirtus minėtoms grupėms) reiškinius.

Žmogus, kad atgautų pusiausvyrą, užpildytų trūkumą, nuolat siekia atsi-kratyti jį veikiančio poreikio. A. Maslow'o teigimu, kadangi dominuoja augimo motyvacija ir nuolatinis poreikių tenkinimo troškimas, žmonės neturi ramybės, nes jų „patenkinimas sustiprina, o ne silpnina motyvaciją, padidina, o ne sumažina susijaudinimą“ (Maslow, 2011, p. 99). Žmogus nori vis stipriau jausti poreikio patenkinimo malonumą, tad patenkinęs kažką vieną, norės kito ir t. t. Taip, ieškodamas jaudulio, tampa aktyvesnis, nenusiramina. Taigi, kaip kaliniai tenkina savo poreikius, remiantis mokslininko sudaryta poreikių hierarchijos piramide, ką tai duoda jiems kaip asmenybėms. Nuteistasis bando gelbėtis turimomis vidinėmis priemonėmis, savo pastangomis, kad nežlugtų psichologiškai veikiant išoriniams dirgikliams, tokiems kaip kalėjimo prižiūrėtojų žiaurumas ar nuasmeninimas. Jis priešinasi, kad išliktų, dar turi vidinės motyvacijos, galutinai nesužlugdytas.

2.1. Fiziologiniai poreikiai – ne tik „valdinis“ maistas

Esminiai žmogaus poreikiai, kurių nepatenkinus negalima patenkinti kitų, – fiziologiniai. Romano veikėjai, patenkinę geresnio maisto poreikį, tapdavo energingesni, pagerėdavo jų nuotaika. Prastas kalinių maistas jų nepasotindavo: „Darbas sunkus, o mus žarnokais šeria. (...) mes fabrike kamuojamės kamuojamės, po darbo norėtusi ir paėsti“ (Dostojevskis, 2006, p. 329). Kalinių skundai dėl maisto išsakyti pretenzijoje majorui. Be to, nebuvo maisto įvairovės, tik duona, kopūstienė, žarnokai ir kogalviai¹. Maistas normuotas (išskyrus duoną, kuri vienintelė buvo skanesnė ir buvo galima valgyti, kiek norisi), tad

¹ Remiantis Lietuvių kalbos žodynu, *kogalviai* yra gyvulio galūnių ir vidaus organų mėsa (kojos, galva, ausys, uodega, plaučiai, kepenys, širdis); *žarnokai* – viduriai, žarnos.

nenuostabu, kad mažai valgę ir sunkiai dirbę vyrai jausdavo alkį. Kalėjimo maistu patenkinti buvo tik laisvėje badavusieji. Be to, A. Maslow'o teigimu, už fiziologinių poreikių gali slypėti ir kiti poreikiai: „Pavyzdžiui, asmuo, kuris mano esąs alkanas, iš tikrųjų gali daugiau ieškoti paguodos ar priklausomybės negu vitaminų ar baltymų“ (Maslow, 2009, p. 67). Romane nuteistųjų pareikštos pretenzijos kontekstas atskleidžia jų siekį kompensuoti kitus poreikius, o maistas tapo patogių pretekstu. Kiti žmonių trokštami, bet nepatenkinti poreikiai – tai laisvės ilgesys, veikla (kaliniai nuobodžiavo laisvu nuo darbo laiku), galimybė išsimiegoti ir poilsis (kadangi vasarą dienos ilgesnės, kaliniai daugiau dirbdavo ir mažiau miegodavo).

Turint pinigų buvo galima valgyti savo maistą, jo nusipirkus turguje, už kalėjimo ribų. Bet tokių buvo maža, nes „daugumas valgė valdinį“ (Dostojevskis, 2006, p. 32). Daugiausia tokiu maistu mėgavosi bajorai, į kalėjimą slapta įsinešę didesnę pinigų sumą. Arba ypatinga proga, kuriai nuteistasis turėdavo taupyti kiekvieną uždirbtą kapeiką. Pavyzdžiui, vardadienio proga pas virėją užsisakius geresnius pietus, kaliniui paruošiama „jautienos, žuvis, padaroma sibirinių koldūnų; jis prisiėsdavo kaip jautis, beveik visada vienas, retai kada tesikviesdavo draugus į savo puotą“ (Dostojevskis, 2006, p. 54–55). Kaliniai tai suprasdavo, juk didelei puotai ir vaišėms nėra pinigų, girtą net gerbdavo, laikydavo aristokratu. Pasak A. Maslow'o, žmogų stipriai užvaldžius kokiam nors poreikiui, keičiasi jo filosofija. Kaip pavyzdį psichologas pateikia alkį: jei žmogus labai trokšta maisto, jo utopija bus vieta, kur jo nestinga. „Laisvė, meilė, bendruomeniškumo jausmas, pagarba, filosofija – į viską galima numoti ranka kaip į nereikalingus“ (Maslow, 2009, p. 68). Taip ir vardadienį švenčiantis kalinys jautė, kad be maisto ir degtinės jam daugiau nieko pasaulyje nereikia. Kitiems kaliniams toks žmogus atrodė lyg būtų išpildęs visus savo gyvenimo siekius, todėl ir gerbė. Galbūt jie patys tegalvojo apie alkio patenkinimo poreikį, kaip aukščiausią būties tašką, kurį varduviniškai pasiekti.

Aleksandras Petrovičius kopūstiene baisėjosi: „Ją virdavo bendrame katile, šiek tiek uždarydavo kruopomis, ir ji būdavo skysta, liesa, ypač šiokiadieniais. Mane siaubas nukrėtė, kai pamačiau, kaip daug kopūstuose tarakonų. O kaliniai į juos nėmaž nekreipė dėmesio“ (Dostojevskis, 2006, p. 33). Pasak

psichologo D. Myers'o, valgymo įpročiams svarbūs biologiniai, psichologiniai ir socialiniai-kultūriniai veiksniai. Šiuo atveju veikėją stipriai veikė maisto išvaizda ir kvapas (psichologinis poveikis). Jam, bajorui, buvo sunku tokį maistą valgyti, nes į kalėjimą atvyko, turėdamas tam tikrus jo aplinkai būdingus kultūriškai suformuotus skonio prioritetus (socialinis-kultūrinis poveikis). Biologinis valgymo poveikis svarbus, siekiant užsitikrinti fizinį išlikimą (jei būtų vadovaujamosi vien tuo, žmogus galėtų valgyti bet kokį maistą jo nesirinkdamas), vis dėlto „psichologiniai ir socialiniai-kultūriniai veiksniai daro didelę įtaką tam, ką, kada ir kiek valgome“ (Myers, 2008A, p. 588). Romane rašoma, kad riestainių pardavėjos į kalėjimą atnešdavo riestainių, kuriuos po dvi kapeikas pirkdavo beveik visi kaliniai. Tai nebrangus būdas įsigyti skanesnio maisto, o riestainiai – saldžiausias desertas, palyginti su liesa kalėjimo kopūstiene. Mokslininkų nustatyta, kad nuo angliavandenių padidėjus serotonino kiekiui, žmonės jaučiasi ramesni (žr. Ten pat, p. 585). Taigi riestainiai pagerindavo ir psichologinę kalinių savijautą.

Romano herojui buvo pasiūlytas būdas, kaip skaniau maitintis. „Akimas Akimychius pačioj pradžioj, pirmosiomis dienomis, rekomendavo man vieną kalinį – Osipą, sakydamas, kad už trisdešimt kapeikų mėnesiui jis man kasdien gaminsiąs skyrium valgį, jei jau man toks bjaurus valdinis maistas ir jei aš turėsiąs lėšų valgyti savą“ (Dostojevskis, 2006, p. 91). Taigi pagrindinis veikėjas pasirinko šią geresnio maitinimosi išeitį – valgė turguje pirktą jautieną ir „valdinę“ duoną, o kopūstus – tik tada, kai būdavo labai alkanas, nes jais bjaurėjosi. Turint pinigų, net kalėjime galima pasijusti ne tokiu niekingu žmogumi. Nors už juos perkamu maistu tenkinami elementarūs fiziologiniai poreikiai, kaliniui tai leidžia geriau jaustis. Remiantis A. Maslow'o sudaryta poreikių hierarchijos piramide, patenkinus žemesnius poreikius (t. y. fiziologinius – būtiniausius, be kurių visi kiti negalimi), žmogui aktualūs tampa aukštesnieji. Jis skiria gerovės jausmą, sveikatą, energiją, euforiją ir fizinį pasitenkinimą, kaip fizinio pasisotinimo ar persisotinimo maistu (ar kitu fiziologiniu poreikiu) poreikių tenkinimo reiškinius. Valgymo poreikiui kuriam laikui nusilpus, jis „užleidžia“ vietą kitiems norams. Tada kyla saugumo poreikis.

2.2. Saugumo poreikiai – meistrystė ir kita pinigų vertė

A. Maslow'as saugumo poreikių kategorijai priskiria „stabilumą, priklausomybę, apsaugotumą, laisvę nuo baimės, nerimo ir chaoso; struktūros, tvarkos, įstatymo, ribų, stipraus užtarėjo poreikius“ (Maslow, 2009, p. 69). Kadangi analizuojamo romano aplinkoje psichologinius saugumo poreikius patenkinti nelengva, nes jos galimybės kaip tik ribotos, tai nesaugi, nerimo, įtampos kupina vieta, išradingi amatų turintys kaliniai saugumą suvokė santykinai užsitikrindami tam tikrą finansinį stabilumą. Kalinys negalėjo turėti asmeninės nuosavybės (išskyrus Šventąjį Raštą), bet poreikis turėti savo daiktų neišnyko. Kalinys siekė pats apsirūpinti, tad uždirbti pinigai tapo saugumo garantija, suteikiančia galimybę įsigyti keletą asmeninių daiktų. Kadangi daugelis kalinių negalėjo pakęsti privalomo darbo, nes iš to neturėjo jokios naudos (nepatenkino kūrybiškumo, savęs realizavimo, piniginio atlygio ir įvertinimo poreikių), visą savo energiją jie nukreipdavo į laisvalaikio darbus, vadinamus meistryste, tai leisdavo atsiskleisti jų gabumams. „Be darbo ir be teisėtos, normalios nuosavybės žmogus negali gyventi, gadinasi, virsta žvėrimi. Ir užtat kalėjime kiekvienas, skatinamas prigimties reikmės ir tam tikro savisaugos jausmo, turėjo savą meistrystę ir užsiėmimą“ (Dostojevskis, 2006, p. 25).

Ši veikla – ne tik hobis, bet ir pajamų šaltinis (meistrystės produkciją paroduodavo mieste). Kalėjime buvo „ir batsiuvių, ir kurpių, ir siuvėjų, ir šaltkalvių, ir graverių, ir auksintojų“ (Dostojevskis, 2006, p. 26). Kas nemokėjo amato, išmokdavo jo iš kitų kalinių. Išmoktas amatas, anot A. Maslow'o, patenkina smalsumo poreikį. Meistrystė kalėjime nedrausta, bet neleista turėti darbo įrankių, be kurių jokia veikla neįmanoma. Tad dirbta paslapčia, o per kratas surastus paslėptus įrankius atimdavo, taip pat ir pinigus. Bet kaliniai nepasiduodavo pralaimėjimui, jie vėl įsigydavo įrankius ir tęsdavo darbą. Taip elgtis skatino meistrystės užtikrintas saugumo siekis. Saugumo jausmas formuoja „stipresnę valią, mėgstama būti atsakingam“ (Maslow, 2009, p. 110).

Savas užsiėmimas „gelbėjo nuo nusikaltimų: be darbo kaliniai suėstų vienas kitą kaip vorai stiklinėje“ (Dostojevskis, 2006, p. 26). D. Myers'o teigimu, darbas apima kelis A. Maslow'o poreikių hierarchijos piramidės lygius. Tai ne tik saugumo (pvz., finansinis stabilumas), bet ir įvertinimo (pvz., karje-

ros siekis), savęs aktualizavimo (pvz., kūrybinis darbas) poreikiai. „Dykinėjimas gali atrodyti kaip palaima, tačiau tikslingas darbas praturtina gyvenimą“ (Myers, 2008A, p. 613). Patys pasirinkę meistrystę, nesitenkindami kalėjimo primestu darbu, kaip prievole, žmonės galėjo atskleisti savo individualumą, gabumus, išvengti nuobodaus nieko neveikimo, nukreipti energiją teigiama linkme, o ne leisti kauptis pykčiui, esant izoliuotam kalėjime. Kilus susidomėjimui, nebejauciama nuobodulio, gėrimasi savo meistrystės rezultatu.

Nors už meistrystę gaudavo tik keletą kapeikų, pats pinigų turėjimas suteikė saugumo ir savarankiškumo galimybę. Kalėjime drausta turėti pinigų, tad jų gavę kaliniai greitai juos išleisdavo arba gerai paslėpdavo, saugodami nuo vagių. Už juos pirkdavo maistą, degtinę, tabaką, baltinius, minkštesnę pagalvę ir kt., žinoma, tai darydavo paslapčia nuo kalėjimo prižiūrėtojų. Pinigai kaliniams leido pajusti, kad kažką valdo, nuo jų valios gali priklausyti pasirinkimas, kaip juos leisti. „Pinigai yra kaldinta laisvė, užtat žmogui, kuriam visiškai atimta laisvė, jie brangesni dešimteriopai. Jeigu tik jie žvanga kišenėje, jis jau pusiau paguostas“ (Dostojevskis, 2006, p. 26). Tai patenkino jų saugumo poreikį, kurio nesuteikė asmenybę varžanti kalėjimo atmosfera.

„Užrašuose iš mirusiųjų namų“ kalėjimo vyresnybė svarstė, kam kaliniams reikia pinigų, jei yra viskuo aprūpinti? Atsakymas – jie suteikia galimybę reikšti savo valią. Be abejo, ta valia pasireiškėdavo ir nelabai tinkamais būdais: už pinigus gaudavo draustos degtinės, papirkdavo viršininkus ar net puskarininkį, kad nepaisytų nusižengimų kalėjimo tvarkai, užvaldyti pinigų galios jausmo jausdavosi viršesni prieš kitus kalinius. Pagrindinė psichologinė pinigų įtaka – pojūtis, kad turi kažkam galios. Kalinys įtikindavo save, kad jo sprendimai yra kažkokios atsakomybės išraiška, „nors per aguonos grūdą [kalėjimas] panašus į gyvenimą, nors iš tolo primena šioki toki laisvės šešėlį“ (Dostojevskis, 2006, p. 107). Pinigai siejosi su laisve reikšti savo valią. Laisvė, apsaugota pinigų dėka. Leidžiant pinigus patenkintas saugumo poreikis lemia kai kuriuos svarbius charakterio ir tarpasmeninio bendravimo bruožus. Saugumas suteikia „ramumo, pusiausvyros, romumo, dvasios ramybės (priešingai įtampai, nervingumui, nelaimingumui, jausmui, kad esi apgailėtina būtybė)“ (Maslow, 2009, p. 109). Be to, lengviau prisitaikoma prie frustracijos, tampama draugiškesniu kitiems kaliniams.

Pinigai tapatinti su nepriklausomybės poreikiu, vertinami ir laikomi „beveik lygiomis su laisve“ (Dostojevskis, 2006, p. 51). Tik laisvė buvo vertingesnė už pinigus. Jei nuteistasis jų neturėdavo, būdavo „liūdnas, nesmagus, neramus ir nusiminęs, (...) įmanytų ir vogti, ir ką tik nori daryti, kad tiktai jų gautų“ (Ten pat). Jiems nereikėjo daug pinigų, svarbu, kad būtų bent kelios kapeikos. Kalėjime kelios monetos daro didesnę teigiamą psichologinę įtaką nei dideli pinigai laisvėje. Patenkinti fiziologiniai ir saugumo poreikiai užtikrina būtinąją fizinių ir psichologinių žmogaus išlikimą. Tada pereinama prie psichologinių-socialinių poreikių, kurie augina pačią asmenybę. „Mes augame, kai augimo malonumas ir saugumo nerimas didesni nei augimo nerimas ir saugumo malonumas“ (Maslow, 2011, p. 120). Taigi neužstringama patogioje saugumo būsenoje, bet siekiama daugiau – meilės, įvertinimo ir savęs realizavimo galimybės. A. Maslow’as saugumo poreikį priskiria ribai, kai individas priverstas rinktis tarp saugumo ir augimo proceso. Nuolatinės būtinybės pasirinkti situacijos žmogų pastato tarp saugumo ir augimo: likus prie saugumo pozicijos vyksta regresija, o prie augimo – progresas.

2.3. Priklausomybės ir meilės poreikiai – draugystė kalėjime

Patenkines saugumo poreikius, asmuo jais neapsiriboja, kyla aukštesnio lygmens priklausymo ir meilės poreikiai. Jis nori būti mylimas ir priimtas, pats mylėti ir priimti kitą. Be abejo, ir išvengti vienvėsių bei atstūmimo. Romane idealizuotai aprašoma veikėjų Aleksandro Petrovičiaus ir Alėjaus draugystė – patenkinti priklausomybės ir meilės poreikiai. Alėjus, Dagestano krašto totorius musulmonas, su dviem savo broliais kalėjo už vagystę. Knygos herojui draugystė su šiuo jaunu 22 metų vaikinu teikė didelį džiaugsmą. Alėjaus „šypsenoj buvo tiek pasitikėjimo, tiek vaikiško paprastumo; didelės juodos akys buvo tokios švelnios, tokios malonios, jog aš visada jausdavau ypatingo smagumo, net palengvėjimo mauduly ir gėloje, kai žiūrėdavau į jį“ (Dostojevskis, 2006, p. 82). Jis yra vienintelis F. Dostojevskio taip subtiliai aprašytas veikėjas, sukeliantis teigiamų emocijų pagrindiniam personažui (kiti veikėjai ne taip sureikšminti emociniu požiūriu). Alėjui suteiktos geriausios fizinės (šypsena, akys) ir charakterio savybės (pasitikintis, jautrus,

švelnios širdies, doras, tyras, vengiantis ginčų, gebantis apsiginti, visų mylimas, kuklus, darbštus). Savo meilės teorijoje psichologas Erich'as Fromm'as nurodo būtinybę žmogui susisieti su kitais žmonėmis, kitaip jo egzistencija taptų uždara ir vieniša. Asmuo trokšta priklausyti bendruomenei, priešingu atveju jis nuolat nerimautų. „Būti atskirtam, vadinasi, neturėti jokių galimybių panaudoti savo žmogiškąsias jėgas“ (Fromm, 2014, p. 11). Kad to išvengtų, žmogus jaučia meilės poreikį, kurio patenkinimas teikia artumo jausmą. Čia kalbama ne tik apie intymią vyro ir moters meilę, bet apskritai artimo meilę, motinos meilę vaikui ir kt.

Žmogus iš prigimties yra socialus, jam „lemta susisaistyti su kitais“ (Myers, 2008B, p. 478). Burdamiesi į grupes protėviai mokėsi bendradarbiauti, kad išliktų, o priklausydami bendruomenei išmoko prisitaikyti. Įgyti įgūdžiai ir poreikis priklausyti išliko iki šių dienų. Tarp žmonių mezgasi draugystė, santykiai tampa gilesni. „Priešingai nei gaivališka aistringoji meilė, draugiškoji meilė yra santūresnė: tai gilus, švelnus prisirišimas“ (Ten pat, p. 478). Jei tarp draugų užsimezga artimas ryšys, juos susieja bendri malonumą teikiantys patyrimai, jų draugystė tik sustiprėja. Draugiška meilė siejo ir romano veikėjus: „Aš laikau Alėjų anaipol ne paprastu žmogumi, laiką, praleistą su juo, prisimenu kaip vieną iš gražiausių visame savo gyvenime“ (Dostojevskis, 2006, p. 83). Be to, patenkintas draugiškos meilės poreikis skatina atsiskleisti kitam asmeniui. O patenkintas priklausymo jausmas teikia džiaugsmą. Pasak Antano Paškaus, draugų meilė yra išlaisvinanti. Teologas pabrėžia, kad draugystei būdingas atsiribojimas ir abejingumas išoriniam pasauliui. Minėtiems romano personažams maloni draugystė leido atsiriboti nuo kitų kalinių nesutarimų, įtampos, slogios nuotaikos. Vis dėlto pažymėtina, kad pagyros vienas kitam gali lemti išdidumą, kuris gali būti grėsmingas. Kad taip nenutiktų, būtini bendri idealai. Be žmogaus pastangų, draugiškai meilei išlaikyti reikia ir Dievo pagalbos, „kad galėtų palikti maloni ir džiaugsminga“ (Paškus, 1995, p. 96). A. Paškus draugų meilę laiko vaisingiausia iš visų meilės formų, nes jos šaltinis yra pati dieviškoji meilė. Tik tokia patirta meilė leido Aleksandrui Petrovičiui ištarti: „Jis mylėjo mane galbūt taip pat, kaip ir brolius“ (Dostojevskis, 2006, p. 86). Taigi poreikis būti mylimam išsipildė.

Goriančikovas draugavo ir su Alėjaus broliais: „Jie taip pat, matydami, kad aš vis labiau pamilstu Alėjų, pasidarė man daug meilesni“ (Ten pat, p. 85). Pagrindinis veikėjas per draugiškus santykius su Alėjumi tapo pripažintas ir mylimas jo brolių, buvo priimtas socialinės grupės kaip šeimos narys. Kai asmuo jaučia, kad pritampa prie socialinės grupės, kyla jo savivertė. D. Myers'o teigimu, nepavykus išsaugoti draugystės, apima nerimas, kyla vienišumo, paveldo ir kaltės jausmai, rodoma nepagarba ir agresyvumas tiems, kas įžeidė. Patenkinus prisirišimo ir meilės poreikius intensyvėja tam tikri kognityviniai reiškiniai (tokie kaip demokratiškumas, pagarba žmonėms, draugiškumas) ir ugdomi atitinkami charakterio bruožai (pvz., malonumas, geraširdiškumas, užuojauta, nesavanaudiškumas, sveikas dosnumas, nuoširdumas) lieka mažiau veidmainystės ir apsimetinėjimo². Pagerėja ir tarpasmeniniai santykiai, nepagrįstą priešiskumą keičia draugiškumas ir empatija. Patį Alėjų broliai mylėjo kaip vaiką, nes jis buvo jauniausias, lyg paguodos šaltinis, atrama kalėjimo niūrybėje. Esant draugiškiems santykiams, atrodo, kad ir kalėjimo atmosfera nebe tokia slegianti. Anot filosofijos daktarės Aušros Malkevičiūtės, nagrinėjusios F. Dostojevskio mąstymo pasaulėvaizdį, „tiesiogiai bendraudamas su kitu žmogumi, asmuo atveria savo dvasines kūrybines galias (glūdinčias prigimtiniame prade) ir apibrėžia savo istorinio buvimo lauką, kuriame jo egzistavimas įgauna prasmę bei istorinę vertę“ (Malkevičiūtė, 2003, p. 137). O susvetimėjimas tampa visos tautos dvasinio smukimo motyvu. Draugystė ir meilė kitam tampa egzistencine išlikimo būtinybe.

Išeidamas iš kalėjimo Alėjus verkdamas dėkojo už tai, kad Aleksandras Petrovičius išmokė jį skaityti (skaitė Naująjį Testamentą) ir rašyti (tai darė paslaptis, nes turėti popieriaus drausta). „Tu man tiek padarei, tiek padarei, – kalbėjo jis, – kad nei tėvas mano, nei motina tiek nebūtų padarę: tu mane žmogum padarei, Dievas tau atlygins, o aš tavęs niekad neužmiršiu...“ (Dostojevskis, 2006, p. 87). Dėkojama ne už suteiktus naujus skaitymo ir rašymo įgūdžius, bet už broliškos meilės patirtį. Anot E. Fromm'o, broliška meilė yra „fundamentaliausioji meilės rūšis, visų kitų meilės rūšių pagrindas“ (Fromm, 2014, p. 38). Remdamasis Šventojo Rašto pavyzdžiais, psichologas nurodo, kad broliška

² Bruožai priskirti remiantis A. Maslow'o „Kai kurių pamatinių poreikių patenkinimo smarkiai nulemtų reiškinii“ sąrašu (žr. Maslow, 2011, p. 107–110).

meile mylimas kiekvienas žmogus (plg. „Mylėk savo artimą kaip save patį“ [Mt 12, 31]), nesvarbu, jis bejėgis, vargšas ar svetimas. *Broliškos meilės* sąvoka apima atsakomybę, rūpestį, pažinimą, pagarbą kiekvienam žmogui ir norą padėti. Nors šie veikėjai buvo skirtingi (vienas – bajoras, o kitas – nė skaityti nemoka), tai netrukdė reikštis nuoširdžiai artimo meilei. Tokia meilė pagrįsta supratimu, kad žmonės yra lygūs. „Talento, intelekto, pažinimo skirtumai yra nereikšmingi, palyginus su žmogiškumo esme, bendra visiems žmonėms“ (Ten pat). Skirtinga gyvenimo patirtis juos kaip tik ir suartino. Jaunasis herojaus draugas patyrė, koks rūpestingas, nesiekiantis naudos yra Aleksandras Petrovičius, kai mokė jį skaityti ir rašyti. Už tai Alėjus savo mokytoją gerbė. Jie nebematė vienas kito socialinių skirtumų, tik jautė artimo meilę.

F. Dostojevskis kalėjime turėjo į romano veikėją Alėjų panašų draugą, vardu Ali, 26 metų. Jis kalėjo drauge su trimis savo broliais. Nors informacijos apie šį asmenį šaltiniuose nedaug, žinoma, kad rašytojas jį mylėjo kaip sūnų ir mokė pažinti raštą. „Jeigu kas būtų sumanęs skriausti mokytoją, nežinia, ką broliai tokiam niekšui būtų padarę“ (Inis, 1999, p. 88). A. Malkevičiūtės teigimu, meilę rašytojas suvokė kaip žmogaus būties jėgą. „Dėl šios galios poveikio žmogus apčiuopia prigimtinių (...) pradą savyje, jis išsilaisvina nuo vergavimo egoistiniams troškimams bei polinkiams, atsiveria kūrybiškam santykiui su gamta, žmogumi, Dievu“ (Malkevičiūtė, 2004A, p. 73). Harmoninga žmogaus būtis galima tik palaikant ryšį su metafizinėmis prigimties galiomis.

2.4. Įvertinimo poreikis – pasitikėjimas kaliniu

Kitas asmens augimui būtinas poreikis – įvertinimas, siejamas su saviverte, pripažinimu ir pagarpa. A. Maslow'as įvertinimo poreikius skirsto į dvi grupes. Pirmoji susijusi su galiomis ir pasiekimais, antroji – su reputacija ir prestižu. Pastebima, kad antrajai grupei priskiriamas ne tik veikla pelnomas įvertinimas, bet ir žmogaus orumo bei pritarimo jam siekis, kurie glūdi prigimtyje ir tam žmogaus veikla neturi jokios įtakos. Tai reiškia, kad pripažinimo „užsidirbti“ nereikia, žmogus turi būti vertinamas už tai, kad tiesiog yra žmogus. „Užrašuose iš mirusiųjų namų“ pasitikėjimas kaliniu atsiskleidžia dviem atvejais, kai viršininkas be kareivių palydos įeina į kalėjimo teritoriją ir kai kaliniams leidžiama vieniems, be prižiūrėtojų melstis cerkvėje.

Paprastai kalėjimą prižiūrintys kareiviai nerimaudavo, kad kaliniai jų neužpultų ir nesužalotų. Kaliniai žinojo, kad jų bijomasi ir tai skatino jų naršą. Vis dėlto „pats geriausias viršininkas kaliniams kaip tiktai yra tas, kas jų nebijo. Ir apskritai, (...) jiems patiems daug maloniau, jeigu jais pasitikima“ (Dostojevskis, 2006, p. 70). Kaliniai netrokšta įvartyti baimės, jiems svarbus supratimas, kad ir jie yra žmonės, kuriuos kalėjimo aplinkos žiaurumas tik gadina, o ne ugdo žmogiškumą. Parodytas pasitikėjimas leidžia patenkinti įvertinimo poreikį. „Savęs vertinimo poreikio patenkinimas suteikia pasitikėjimo savimi, savo vertės, jėgos, pajėgumo, adekvatumo, buvimo naudingam ir reikalingam pasaulyje jausmą“ (Maslow, 2011, p. 77). A. Maslow'as perspėja, kad tikrasis įvertinimas – tai kitų pagarba, o ne išorinė šlovė ar pataikavimas. Negalėdamas patenkinti įvertinimo poreikio asmuo jaus nevisavertiškumą, silpnumą, bejėgiškumą, kurie lemia neurozes.

Į kalėjimą be kareivių palydos patikrinti atėjęs kalėjimo vyresnybės atstovas kalintiesiems paliko gerą įspūdį. „Toksa! bebaimis lankytojas visada sužadindavo pagarbą sau, ir jei net iš ties galėjo atsitikti kas blogo, tai prie jo nebūtų atsitike“ (Dostojevskis, 2006, p. 70). Kai žmogus jaučia, kad jį gerbia, stiprėja demokratiški įsitikinimai, tai „bebaimė ir realistinė pagarba tiems, kurie jos verti“ (Maslow, 2011, p. 110). Tai abipusė pagarba, kurią skatina pasitikėjimas kitu žmogumi. Kalėjimo vyresnybės atstovas pasitiki kaliniu, tiki, kad šis jo nesužalos, taip pelno pagarbą. Ir kalinys, tarsi atsidėkodamas už parodytą pasitikėjimą, nebesiima kenkėjiškų veiksmų, nurimsta, pakyla jo asmeninė savivertė. Tikslingas pasitikėjimas kaliniu gali tapti prevencine nusikaltimų nuteistųjų ar sargybinių atžvilgiu priemone. Šis trumpas gyvenimo kalėjime epizodas atskleidžia, kad ir nuasmenintas žmogus vertas pasitikėjimo, tereikia suteikti jam galimybę atskleisti savo žmoniškumą.

Pasitikėjimą nuteistuoju atskleidė ir suteikta galimybė be sargybinių melstis šventovėje. „Man labai malonu būdavo, kai rytą, pašalusia iš po nakties žeme, mus varydavo su užtaisytais šautuvais į Dievo namus. Varovai, beje, į cerkvę neidavo“, – personažo Aleksandro Petrovičiaus mintimis dalijasi F. Dostojevskis (Dostojevskis, 2006, p. 291). Šiuo veiksmu romano autorius tarsi siekia parodyti, kad kaliniu, kuris yra cerkvėje, galima pasitikėti. Tai pabrėžia ryški vaizduojamo epizodo priešybė: lauke kalinius lydi šautuvus į

juos nukreipę prižiūrėtojai, o cerkvėje jie paliekami be priežiūros. Tikima, kad būdamas Dievo akivaizdoje nepadarys nieko blogo. Beje, kaliniams į maldos namus buvo galima eiti tik per gavėnią, kad atliktų išpažintį, ir šv. Velykų rytą – į šv. Mišias. Cerkvėje „likę vieni, nors ir žvangindami geležiniais pančiais, kaliniai valandėlę pasijausdavo beveik laisvi“ (Inis, 1999, p. 91). Bent dvasiškai. Žmoniška tai, kad kalėjime, atėmus visas kalinio laisves, jam palikta tikėjimo laisvė ir išpažinimas. Tai ir psichologinės įtamos pašalinimas trumpam, kai nesikišama į asmens ir Dievo santykį, nejauciama prižiūrėtojo kontrolė. Cerkvėje kaip tikintysis jis nediskriminuojamas, nors esamas socialinis statusas kitoje aplinkoje jį žemintų. Šventajame Rašte Jėzus pasigaili svetimaujančios moters (žr. Jn 8, 3–11), tai atleidimo pavyzdys, rodantis, kad žmogus, pats būdamas nusidėjęlis, neturėtų smerkti kito. Taigi ir kalinys vertas pagarbos, į jį „sviesti akmenis“ nereikėtų. Bažnyčioje nebeskirstoma į kalinius ar laisvuosius, visi tampa lygūs prieš Dievą.

Žvelgiant plačiau iš krikščioniškosios perspektyvos, kaliniai verti pagarbos, nes juose išryškėja Jėzaus veidas, kuris „savo Bažnyčioje yra daugeliu būdų: savo žodyje, savo Bažnyčios maldoje, (...) vargšuose, ligoniuose, kaliniuose, sakramentuose, kurių steigėjas Jis yra, Mišių aukoje ir kunigišką tarnybą vykdančiuose asmenyse, bet „pirmaisia eucharistiniais pavidalais“ (Katalikų Bažnyčios Katekizmas, 2015, Nr. 1373). F. Dostojevskis atskleidžia, kad vadovaujantis krikščionišku mokymu su žmogumi pagarbiai galėjo elgtis net ir griežčiausi prižiūrėtojai. Nedrįsta sukurti tokios kalėjimo tvarkos, kuri galutinai dvasiškai žmogų sužlugdytų, jam palikta praktikuoti religiją. Popiežius Pranciškus vienoje Bendrosios audiencijos katechezėje apie ligonius ir kalinius primena, kad Jėzus ragino neteisti. Kalinys yra mylimas Dievo nepaisant to, ką yra padaręs. Prarasta laisvė yra didžiausia nuteistojo netektis. „Prie to pridėjime degradaciją, kylančią dėl tų žmonių gyvenimo sąlygų, kur dažnai stokojama žmoniškumo, – tokiu atveju krikščionis turi jausti pareigą padaryti viską, kad atkurtų jo orumą“ (Pranciškus, 2016-11-09). Galima teigti, kad net trumpa cerkvėje be prižiūrėtojų praleista akimirka kaliniams įkvepia pasitikėjimo, taip parodoma pagarba žmoniškumui ir religijai, trumapas laisvės potyris leidžia pasijusti oriu.

2.5. Savęs aktualizavimo poreikis – teatrinė veikla

Aukščiausias asmens poreikis, remiantis poreikių piramide, – išreikšti savo individualybę. A. Maslow'as tai vadina savęs aktualizavimu – unikalių gebėjimų realizavimu. Kiekvienas žmogus save išreiškia skirtingai: vienas yra puikus menininkas, kitas – mokslininkas, trečias – sportininkas ir t. t. Romane išryškėja keturi savęs aktualizavimo poreikio raiškos būdai, realizuoti teatrinėje veikloje – teatro kritikas, dekoracijų kūrėjai, muzikantai ir aktoriai.

Trumpai apžvelgiant kalėjimo teatro kontekstą, galima paminėti, kad vaidinimas prasidėjo trečią šv. Kalėdų dieną, pasirodymai vyko keletą dienų. Kalėjimo vyresnysis puskarininkis tam neprieštaravo, jeigu kaliniai gerai elgsis. Svarbu pabrėžti, kad miestas, kuriame buvo kalėjimas, teatro neturėjo, tad visiems buvo įdomu, ką parengs kaliniai. Vaidinimą galėjo ateiti pažiūrėti visi norintieji už simbolinę auką išlaidoms atlyginti ir dalyviams paskatinti: aukojo kas kiek norėjo. Teatras priminė liaudies teatrą, vaidino 15 kalinių, grojo 8 asmenų orkestras. Vaidinimas – trijų dalių: dvi pjesės ir pantomima (vyravo komedijos žanras). Kostiumams ir dekoracijoms naudojo tai, ką patys turėjo ar pavyko gauti mieste. Teatras įrengtas *kazarmoje*, nors ir suspaudę, kaliniai buvo laimingi ir nekreipė dėmesio į vietos trūkumą. Žiūrovai nebuvo reiklūs, vaizduotė užpildė varganą kalėjimo aplinką.

F. Dostojevskis Goriančikovui suteikė teatro kritiko funkciją. Šiame vaidmenyje jis galėjo atskleisti savo išmanumą. „Į mane iš dalies žiūrėjo kaip į vertintoją, žinovą, buvusį dar ne tokiose teatruose; matė, kad Baklušinas per visą tą laiką tarėsi su manimi ir pagarbiai elgėsi. (...) troško dabar, kad aš pagirčiau jų teatrą, ir be jokio savęs žeminimo nuleido mane į geriausią vietą“ (Dostojevskis, 2006, p. 197–198). Jis, kaip buvęs bajoras, inteligentas, galėjo suteikti laukiamą atgalinį ryšį aktoriams po pasirodymo, kuris būtų kitoks nei kultūriniame gyvenime nedalyvavusių kitų kalinių. Pagrindiniam herojui, intelektualui, jaučiama pagarba, pagerėja tarpasmeniniai santykiai, jis jaučiasi įvertintas. Pastebima tų pačių knygos personažų charakterių teigiama transformacija. Pasak A. Malkevičiūtės, tai prigimtinio ir individualaus (egoistinio) pradų sąveika, lemianti vidinius prieštaravimus. „Žmogaus prigimtinio prado raišką F. Dostojevskis apibūdina solidarumo, atviraširdiš-

kumo savybėmis, slopinančiomis egoistinio prado veikimą“ (Malkevičiūtė, 2003, p. 136–137). Įkalintųjų domėjimasis Aleksandro Petrovičiaus atsineš-tąja kultūrine patirtimi skatina labiau pažinti jį patį kaip asmenį, nesiekiant asmeninės naudos bendraujant.

Vienas kalinių, vardu Baklušinas, aktorius vaidmenį atliko nepriekaištin-gai. „Jis suvaidino nuostabiai apgalvotai, prasmingai. Matei, kad jo įsimąstyta į kiekvieną frazę. Į kiekvieną savo judesį“ (Dostojevskis, 2006, p. 201). Go-riančikovas, matęs tą pačią pjesę Maskvos ir Peterburgo teatruose, nusprendė, kad profesionalūs aktoriai vaidmenį atliko silpniau. O po pasirodymo „visas veidas jam švytėjo laime, tikras įkvėpimas spindėjo akyse“ (Ten pat, p. 202). Visi, kurie teatre atliko tam tikras funkcijas (gal kiek mažiau Aleksandro Petro-vičiaus), leido pasireikšti savo kūrybiniais gebėjimas, kurie yra neatsiejama saviaktualizacijos dalis. A. Maslow’as kūrybiškumą laiko esminio žmoniškumo sinonimu ir apibrėžiama charakteristika. Jis skiria „iš ypatingo talento kylantį kūrybiškumą nuo kūrybiškumo aktualizuojant save“ (Maslow, 2011, p. 219). Antrasis būdingas visų žmonių kasdieniui veiklai. Taigi ir kaliniams. Nesvarbu, kad nesi profesionalus dailininkas, muzikantas ar aktorius, vis tiek gali kūrybiškai išreikšti save ir paprastuose dalykuose. Psichologas pabrėžia, kad kūrybiškai galima daryti bet ką, tarkim, tvarkyti namus. Pavyzdžiui, ka-lėjimo teatro uždangos dažytojai galėjo pasijusti tikrais dailininkais ir išreikšti savo meninius gebėjimus meniškai tapydami ant kuklios sudurstytos drobės. Mokslininkas pastebi, kad realizuodamasis kūrybiškai žmogus tampa panašus į kūrybingą vaiką (tam būtinos laimingumo ir saugumo sąlygos). Vaikiškam kū-rybingumui būdinga suvokimo laisvė, nevaržomas spontaniškumas ir išraiškin-gumas. Net ir tai išryškėjo kaliniuose, kurie „kaip vaikai džiaugėsi mažiausiu pasisekimu, net fantazavo visaip“ (Dostojevskis, 2006, p. 191). Matome, kokie teigiami psichologiniai pokyčiai gali vykti su kaliniais, kuriems suteikta šiek tiek laisvės kurti ir atsiskleisti.

Psichologė Junona Almonaitienė, tyrinėjusi kūrybiškumo procesus, ski-ria motyvaciją, kuri apima asmens elgesį, vertybes ir interesus. Ji gali būti vidinė, kai veikia užsiimama, nes ji teikia malonumą, ir išorinė, kai tai da-roma dėl apdovanojimo ar atlyginimo. Motyvacinės paskatos (malonumas, įvertinimas, pinigai ir kt.) gali būti suprantamos nevienodai, vieniems ta pati

paskata bus išorinė, kitiems – vidinė. Žinoma, kūrybinė veikla gali apimti ir abi motyvacijos rūšis. Tyrimai „parodė, kad vidinė motyvacija kūrybiškumui yra palanki, o išorinė – ne“ (Almonaitienė, 1997, p. 70). Vidinė motyvacija lemia sėkmingesnę veiklą. Kalėjime iš esmės vyravo vidinė motyvacija. Štai teatro orkestro sudėtyje buvo aštuoni instrumentais groję kaliniai, labiausiai žavėjo balalaikininkų atlikimas: „Tonas, skonis, pats grojimas, elgesys su instrumentu, melodijos perteikimo charakteris – visa buvo sava, originalu, kalėjimiška“ (Dostojevskis, 2006, p. 200). Akivaizdu, kad savitumą nulėmė vidinė motyvacija, kai veikiama ne iš pareigos.

Patenkintas savęs aktualizavimo poreikis kaliniams suteikia turtingesnių emocinių potyrių. Pastebimas ryškus kontrastas tarp kalėjimo realybės ir to, ką gali teikti pozityvaus įvykio galimybė. Knygos autorius tai atskleidžia kaip bejėgiškumo ir pasididžiavimo jausmų priešpriešą.

„Įsivaizduokite kalėjimą, geležinius pančius, nelaisvę, daugybę liūdnu metų prieš akis, gyvenimą, vienodą kaip vandens lašai rūškaną rudens dieną, – ir staiga visiems prispaustiems ir surakintiems žmonėms leido valandėlę atsiskleisti, užsigiedryti, užmiršti slogų sapną, surengti tikrą teatrą, ir dar kaip surengti: kad visas miestas turėtų kuo didžiulius ir stebėtis – aure, ką gali mūsų kaliniai!“ (Dostojevskis, 2006, p. 202–203).

Teigiamų emocijų sustiprėjimu po vaidinimo F. Dostojevskis akcentuoja, jei žmogui leidžiama save kūrybiškai išreikšti, keičiasi ir jo dorovė, bent trumpam. Jis net nurimsta: „Visi kažkaip neįprastai patenkinti, net kaip ir laimingi, ir užmiega ne taip, kaip visada, o beveik ramia dvasia“ (Dostojevskis, 2006, p. 211). A. Maslow'o teigimu, patenkinus savęs aktualizavimo poreikį geriau pakeliama vienatvė, kuri nebekelia psichologinės kančios, net kyla privatumo poreikis. Žmonėms „nesunku likti nuošalyje, jie santūrūs, ramūs, nesudrumsčiami, tad asmenines nesėkmes jie moka sutikti ramiai“ (Maslow, 2009, p. 197). Galima spėti, kad ir nuteistieji po vaidinimo nusiramino, kol neišblėso patirtas pasitenkinimas. Įdomu, kad savęs aktualizavimas leidžia priimti save, kitus ir gamtą, susitaikyti su trūkumais ir silpnybėmis, atsisakyti idealizavimo. Kartu jaučiama atsakomybė dėl „savo trūkumų, kuriuos įmanoma pataisyti, kaip antai tingėjimas, nerūpestingumas, kantrybės neturėjimas, kitų skaudinimas“ (Ten pat, p. 193). Ši mintis antrina F. Dostojevskiui,

pabrėždama, kad save aktualizuojantys žmonės puoselėdami krikščioniškąsias dorybes auga, stengdamiesi įveikti ydas, silpsta ir vidiniai konfliktai.

Šiek tiek nukrypstant į poreikių tenkinimo kontekstą galima paminėti, kad save aktualizuojantis žmogus jaučiasi autonomiškas ir gebantis priimti sprendimus, tvarkytis gyvenimą. Tarsi kitu žvilgsniu žvelgiama į tikrovę, patiriamas naujumas jaudina emociškai. Bet tai vyksta jau ne kalėjimo sąlygomis, kur asmuo ribojamas griežto režimo reikalavimų ir uždaros erdvės. Nuolat save aktualizuojantis žmogus labiau džiaugiasi gyvenimu nei tas, kuris tik retkarčiais turi galimybę save išreikšti. Teatrinė veikla kaliniams buvo tik laikina saviaktualizacijos galimybė. Jie, pritaikius A. Maslow'o išvadą, patyrė trumpalaikį pasisėkimą, pasiekė viršūnę, išgyveno triumfą. Tačiau, kaip matome, tai davė gerų psichologinių rezultatų. Darydamas esminę išvadą apie savęs aktualizavimo poreikio patenkinimą, aukščiausiu pasiektu rezultatu mokslininkas laiko dichotomiją įveikimą: „Daugelis priešybių, kurios laikytos esminėmis, susilieja, susilydo sudarydamos vienybę“ (Maslow, 2009, p. 217–218). Tai *id, ego* ir *superego* bendradarbiavimas rodo, kad žmogus yra psichologiškai sveika asmenybė.

3. Psichologinė laisvės samprata kalėjime

Neturint tikros laisvės, ji sukuriama. Nuteistieji laisvę jautė per laiko (praeitį, ateitį, sustojęs laikas), ritualinio skaičiavimo ir erdvės sampratas. Pačiam F. Dostojevskiiui laisvė buvo tiek jo gyvenimo, tiek kūrybos varomoji jėga: „Asmenybės laisvė, protestas prieš žmogaus pažeminimą yra jo [rašytojo] pagrindinė „idėja-jausmas“, kuri, atrodo, gimė kartu su juo“ (Červinskienė, 2004, p. 29). Kalėjime ieškota psichologinių būdų, kaip pajusti laikinai „įkalintą“ laisvę, išsaugoti viltį sulaukti tikrosios laisvės po katargos. Kalinių sąmonėje kurtas laisvės paveikslas buvo „laisvesnis“ nei tikroji laisvė. Taigi ji idealizuota, atrodė vertingesnė nei iki kalėjimo turėtoji laisvės pajauta, tarsi išjėgęs bus laisvesnis nei buvo iki nuteisimo.

Kaliniai gyveno ne esamuoju kalėjimo laiku, jie jautė „pakaitinį“ laiką, kai mintimis nusikeliama į praeitį, ateitį, kartais laikas kalėjime apskritai sustoja. Taip jie pasijaučia psichologiškai laisvi, galintys savo laisvę valdyti.

Pirmasis būdas pabėgti nuo dabarties laiko buvo gyvenimas prisiminimais, savo gyvenimo iki kalėjimo istorijų pasakojimas. Kai kas net mėgavosi pagražindamas pasakojimus, už ką buvo nuteistas. Kitas laisvės suvokimas laiko atžvilgiu apima ateities svajas. Kaliniai sakydavo: „Ogi šit palauk tik, duos Dievas, atbūsiu savo laiką, tai tada...“ (Dostojevskis, 2006, p. 106). Arba svajodavo pabėgti iš kalėjimo ir taip palengvinti slegiantį sunkumo skausmą. Laisvės troškimas ir patiriamas psichologinis sukaustymas verčia žmogų veikti taip, kad jis rizikuodamas imsis bet kokių priemonių, kad nusikratytų kančios. Vis dėlto rizikuodavo tik vienas procentas kalinių. O nedrįstantieji bėgti bent mintimis pagyvendavo laisvėje, kurdami neišpildomą pabėgimo į laisvę planą. Taigi svajonės suteikia galimybę kurti ateities vizijas, kurios yra malonios ir bent mintyse išlaisvina iš esamos padėties. Psichologijoje laisvė nusakoma kaip „galimybės troškimas, išlaikantis ateities ženklą“ (Būgaitė, 2005, p. 194). Taip daro ir kaliniai – jie viliasi, kad išėję „atsigriebs“ už nelaisvėje prarastus metus. Gyvenimo „dabar“ nėra, jis visas projektuojamas į ateitį laisvėje. Trečiasis laiko suvokimas, kai kaliniams laikas tarsi sustoja, jiems atrodo, kad atbuvę bausmę grįš į tą patį laiką kaip iki kalinimo: „Į dvidešimtmetį jis žiūri kaip į porą metų ir visiškai tiki, jog kai išeis iš kalėjimo penkių dešimčių metų, tebebus toks pat jaunas, kaip dabar, būdamas trisdešimt penkerių. „Pagyvensim dar!“ – taip jis galvoja ir atkakliai veja nuo savęs šalin visas abejones ir kitas įkyrias mintis“ (Dostojevskis, 2006, p. 127). Pastebėtina, kad nuteistasis nepripažįsta laiko tėkmės ir kalėjimo dabarties, kuri jam nemaloni. Kalinys psichologiškai išstumia esamojo laiko suvokimą, o kalėjime praleistas laikas neįskaičiuojamas į gyvenimą.

Kita laisvės samprata – ritualinis kalėjimą juosiančios tvoros stulpų skaičiavimas. F. Dostojevskio neįvardytas veikėjas kasdien pažymėdavo stulpą tvoroje, kad vaizdžiai matytų, kiek dienų praleido kalėjime ir kiek dar liko iki laisvės (tvoros stulpų skaičius atitiko jo kalinimo dienų skaičių). Literatūros tyrinėtoja Elena Červinskienė šį bevardį tapatina su pačiu romano autoriumi: „Jis suskaičiavo kiemo tvoroje apie pusantro tūkstančio stulpų. Jam čia teks išbūti ketverius metus, maždaug 1460 dienų. Tvorą – jo kalendorius. Dostojevskis kasdien pažymi stulpą – šitaip geriau matyti, kiek liko nelaisvės dienų“ (Červinskienė, 2004, p. 71). Romane minima, kad sužymėjęs kurią

nors tvoros sieną, veikėjas patirdavo džiaugsmą. Kasdien atliekamu veiksmu pažymėta laisvė tapo apčiuopiama. Vizualus laisvės matymas leido jausti vidinį pasitenkinimą.

Laisvės samprata erdvės aspektu įgavo begalybės pilnumo potyrį. Erdvė įgavo dvi formas – „siaura – platu“ ir „sava – svetima“. „Siaura – platu“ priešprieša matoma kalėjimo ir fabriko, kuriame dirbo, erdvėse. Dalis kalinių kartu su Aleksandru Petrovičiumi dirbo plytų fabrike sunkiausią iš visų knygoje aprašytų darbų, bet jautė dėkingumą už tai, kad yra toliausiai nuo kalėjimo – gražioje Irtyšiaus upės pakrantėje:

„Darbe kuris nors staiga susimąsto, įremia žvilgsnį į mėlynuojantį tolį, kur nors tenai, anapus Irtyšiaus, kur prasideda neaprėpiamos lygumos, kur traukias bent per pusantro tūkstančio varstų laisva kirgizų stepė; pamatai, kaip atsidūsta kas nors giliai giliai, visa krūtine, lyg, rodos, traukte traukia žmogų kvėptelti tuo tolumu, laisvu oru ir palengvinti juo prislėgtą, sukaustyta dvasią“ (Dostojevskis, 2006, p. 285–286).

Erdvė kalėjime ir Irtyšiaus pakrantėje kontrastavo „siaura – platu“ perspektyvoje: kalėjime – ankšta fiziškai ir psichologiškai, daug žmonių ir sunkių minčių; pakrantėje – negyvenamos stepės, platus pasaulis, šviesios mintys ir ramybė. Natūralu, kad nuteistieji ten psichologiškai šiek tiek nurimdavo, pasijusdavo laisvesni, nepaisant patiriamo nuovargio dirbant. Ši erdvė tapo laisvės simboliu. Kalinys jautė ryšį su beribiais vietovės toliais, kurie teikė palaimą. „Betarpišką žmogaus ir jį supančio pasaulio ryšį F. Dostojevskis suvokia kaip asmens vidinio saugumo, moralinio tobulėjimo, dvasinio augimo sąlygą“ (Malkevičiūtė, 2004B, p. 96). Gamtos darna teikė žmogui pusiausvyrą psichologiniu požiūriu. „Sava – svetima“ erdvės priešpriešą atskleidžia gyvenimo tikrovės suvokimas. Kaliniai sava erdve vadino gyvenimą iki kalėjimo, kuriame turėjo savų sumanymų, veiklos, vilčių. O svetima – patį kalėjimą, kurio gyvenimą laikė netikru: „Kiekvienas katorganinkas jaučia, kad jis yra *ne namie*, o tartum svečiuose“ (Dostojevskis, 2006, p. 127). Palyginimas, kad kalėjime esama tarsi svečiuose, yra aliuzija į trumpalaikiškumo momentą: svečiavimasis yra trumpalaikis dalykas, juk visada grįžtama namo, kur viskas sava, jautiesi gerai. Tad ir romano veikėjai nepraranda vilties grįžti namo, laukia tikrosios laisvės, kalėjimas nėra jų galutinė stotelė.

Su psichologine laisvės samprata persipina ir teologinė perspektyva. Laisvė lyginama su Jėzaus prisikėlimu. Tai aukščiausia romane minima laisvės forma. Romano pabaigoje pagrindinis personažas išeidamas iš kalėjimo atsiveikino džiaugsmingu palyginimu: „Taip, su Dievu! Laisvė, naujas gyvenimas, prisikėlimas iš numirusių... Kokia graži akimirka!“ (Ten pat, p. 382). Tiesa, tai jau tikroji laisvė, tačiau kai kalėjimo aplinkoje psichologinė laisvė buvo tik tariama, patirta išsvajotoji laisvė prilygsta amžinybės laisvei – nuo kančios ir žemiškojo vargo. Kalinys džiaugiasi ištrūkęs iš kalėjimo kančios. F. Dostojevskis įprasmina kalinio kančią ją nutraukdamas prisikėlimo metafora, kai viso romano siužetas vystėsi „mirusiųjų namuose“. Filosofijos daktarė Elena Būgaitė laisvę gretina su teologine viltimi. Senajame Testamente laisvė siejama su Dievo pažadu, o Naujajame – su prisikėlimu. „Tai asmens egzistencijos prasmė prisikėlimo šviesoje, t. y. surasta toje dinamikoje, kurią vadintume Kristaus prisikėlimo ateitimi“ (Būgaitė, 2005, p. 194). Kyla klausimas, kokia buvo kalinio egzistencijos prasmė prieš išeinant į laisvę, prieš „prisikėlimą“? Pasikeisti į gera už blogą poelgį buvojant neigiamoje kalėjimo aplinkoje? Žvelgiant psichologiniu aspektu neatrodo, kad tai buvo įmanoma patiriant asmenybės neigimą, regresiją, pažeminimą, bausmės kalėjime. Tačiau kalinio dvasinis tvirtumas tampa jo egzistencijos prasmingumu ir tikėjimo branda.

4. Darbas, kaip būdas užsimiršti

Analizuojant meistrystę, minėta, kad kaliniai nemėgsta darbo, nes jis yra priverstinis ir sunkus. Tai ne tas darbas, kuriuo save realizuotumei, tačiau Aleksandrui Petrovičiui darbas buvo išsigelbėjimo priemonė, patiko jam dėl keleto priežasčių. Prieš pradėdami analizuoti, pažvelkime į kitas veikėjo mintis apie neigiamą darbo aspektą. Veikėjas džiaugiasi, kad darbas kalėjime nėra betikslis, pavyzdžiui, „pilstyti vandenį iš vienos rėčkos į kitą, o iš tos vėl į pirmąją“ (Dostojevskis, 2006, p. 31). Beprasmiškas darbas, kalinio nuomone, verčia jausti pažeminimą, gėdą ir bausmės kančią. Tokie jausmai gali lemti nuteistojo troškimą nusižudyti. Tačiau neneigia, kad priverstinis darbas kalėjime visiškai nesvarbus. Kilusias savidestrukcines mintis apie priverstinį

darbą, kaip bausmę, galima paaiškinti, remiantis prancūzų istoriko ir filosofo Michel'io Foucault'o mintimis, kad žmogaus kūnas kalėjime traktuojamas kaip instrumentas, kurį galima ne tik uždaryti, bet ir bausti darbu, siekiant atimti ir valdyti jo laisvę, t. y. neleisti jaustis viduje laisvam net kalėjime... „Taip baudžiamas kūnas patenka į tam tikrą suvaržymų ir apribojimų, įsipareigojimų ir draudimų sistemą. Fizinė kančia, paties kūno skausmai nebėra sudedamieji bausmės elementai“ (Foucault, 1998, p. 18). Bausmės objektu tampa siela ir jos pavergimas žalojant psichiką.

Pirmoji aplinkybė, skatinusi Aleksandrą Petrovičių eiti į darbą, buvo siekis nesijausti naujoku, į kurį senbuviai žvelgia su neapykanta. Jis sako: „Visa tai tiek mane iškankino, jog aš jau pats norėjau greičiau į darbus, kad tik greičiau išpažinčiau ir išragaučiau visą savo negando pilnį, pradėčiau gyventi taip pat, kaip ir jie visi“ (Dostojevskis, 2006, p. 90). Psichologo Aleksandro Jacikevičiaus teigimu, asmeniui susidūrus su grupe, grupės poveikis jam yra didesnis. Tad įgyti pripažinimą sudėtinga, ypač esant neigiamam nusiteikimui naujo kalinio atžvilgiu. Vienas iš trijų tarpasmenybinių žmogaus poreikių, skatinančių burtis į grupę, yra įsitraukimo siekis, kuris „pasireiškia siekimu nustatyti ir palaikyti pasitenkinimą teikiančius santykius su kitais asmenimis“ (Jacikevičius, 1995, p. 33). Kiti poreikiai – kontrolės ir meilės. Taigi kalinys siekia pritaipiti prie kitų grupės narių parodydamas, kad gali dirbti lygiai su kitais. Jo tapatinimosi su grupe priemone tampa veikimas, o ne žodinis bendravimas. To priežastis – šiurkštus Aleksandro pasitikimas, privertęs jį užsisklęsti savyje. Darbas yra visus nuteistuosius vienijanti sritis, kur galima atsargiai atskleisti savo savybes ir nebendruojant. Taip palengva numaldomas priešiškus ir įsitraukiama į grupės gyvenimą.

Kita priežastis, kodėl jam patiko eiti į darbą, buvo pati darbo prasmė: „Nors dabartinis katargos darbas ir nepelningas, ir nuobodus katargininkui, bet pats jis, kaip darbas, yra protingas: kalinys daro plytas, kasa žemę, stato namus, tinkuoja; tas darbas turi prasmę ir tikslą“ (Dostojevskis, 2006, p. 31). Darbas kartais taip sudomina, kad kalinys stengiasi jį kuo geriau ir greičiau atlikti. Nes motyvuoja pats darbas (gaminti tai, ko reikia). Kalinio darbas nenuolina veltui, jo darbo rezultatas tampa apčiuopiamu naudingumu produktui. Kitiems naudingas jaučiasi ir pats žmogus, buvimas kalėjime darbo dėka įgyja

prasmę. Čia leidžiamas laikas nešvaistomas tuščiai dykinėjant tarp *kazarmos* sienų. Prasmingas darbas reikalingas ne tik kaliniams, bet ir visuomenei: jų gaminama produkcija naudojosi miesto bendruomenė. Taigi nuteistieji nebėra visuomenės užribyje.

Knygos veikėjo darbo vieta – dirbtuvės, kur jis sukdamo tekėlą. Arba buvo siunčiamas už kalėjimo ribų: statybose padavinėdavo plytas arba degindavo alebastrą. Nors darbai buvo fiziniai, „man tiko tai, kad nuo darbo manyje, matyt, augo jėgos. (...) Fizinė jėga katorgoj reikalinga ne mažiau, kaip ir moralinė, atlaikyti visiems materialiniams to prakeikto gyvenimo sunkumams“, – aiškino Goriančikovas (Dostojevskis, 2006, p. 293). Galimybė dirbant fiziškai sutvirtėti tampa trečiuoju darbo pamėgimo motyvu. Tokius kalinio darbus teko dirbti ir F. Dostojevskiui – daug jėgų skyrė darbui, kaip sveikatos gerinimo priemonei: „Jis jautė – pamažu stiprėja, ir tai teikė vilčių – gal katorgoje bent pasveiks!“ (Inis, 1999, p. 88). Galimai rašytojas tikėjosi sunkiai dirbdamas pasveikti nuo jį varginusios epilepsijos. Materialūs kalėjimo sunkumai, apie kuriuos kalba Aleksandras Petrovičius, yra gero maisto ir vandens higienai stoka, buities daiktų trūkumas, nepageidaujamų vabzdžių buvimas *kazarmose*, šaltis arba tvankuma. Fizinis tvirtumas padeda lengviau išverti šiuos nepatogumus.

Ketvirtoji priežastis, kodėl norėjo eiti į darbą, siekis per fizinę veiklą išlieti užgniaužtas laisvės ilgesio emocijas. Užvaldžius tokiai būsenai kalinys stauga su užsidegimu „pradeda dirbti – dirbti iš visų jėgų, lyg trokšdamas darbo sunkumu užgniaužti savyje kažką tokio, kas jį patį spaudžia, myga iš vidaus“ (Dostojevskis, 2006, p. 286). Nuteistasis manė, kad darbas padės jam valdyti emocijas, įveikti tai, kas slegia. Deja, tai trumpalaikė priemonė, nes esant nelaisvėje laisvės ilgesys visada lieka kartu su žmogumi. Jo neįmanoma užgniaužti. O neleidus prasiveržti kylančioms emocijoms dėl prarastos laisvės gali prasidėti depresija ar pasireikšti agresyvus nekontroliuojamas elgesys. Įdomu, kad kalinys pasirenka ne kalbėti apie jausmus, o juos išveikti, t. y. dirbti.

Žiemomis Aleksandruui Petrovičiui ir kitiems kaliniams patikdavo kasti sniegą, nes procesas susijęs su linksmybėmis: „Visi nusismagindavo; pasigirdavo kvatojimų, šūksnių, sąmojų. Pradėdavo svaidytis sniego gniūžtėmis“ (Ten pat, p. 131). Patiriamas vaikiškas nerūpestingumas dirbant yra penkta-

sis stimulus noriai imtis užduoties. Tiesa, dėl kai kurių kalinių „rimtumo“ ir skirtingų grupių nesutarimų linksmybės neretai baigdavosi plūdumu. Vis dėlto sniego kasimas leidžia užsimiršti, kas esi ir kur esi. Šis potyris žmogų gražina į laiką iki kalėjimo ar vaikystės metus. Analizuodamas žmogaus būdą psichologas Alfredas Adleris aprašo gera nuotaika pasižyminčių žmonių, kurie pabrėžtinai džiaugsmingai išgyvena džiugias gyvenimo akimirkas, tipus. Vienas tokių tipų – vaikiškai džiaugsmingi asmenys: „Jų vaikiškumas – tikra širdies atgaiva: jie nevensia uždavinių, imasi jų ir atlieka kažkaip žaislingai ir meniškai“ (Adler, 2003, p. 200). Tokio tipo žmonių kalėjime buvo ir tarp sniego kasėjų, jie savo linksmumu užkrėtė ir daugelį kitų smagiai atlikti paskirtą užduotį.

Išvados

Analizuotame romane kaliniai buvo dviejų tipų – agresyvesni ir ramesni. Pastarųjų paveiksluose atsiskleidžia psichologiniai dalykai, padėję išverti į kalinimo laiką. Priežastys, lėmusios gerą ar prastą kalinių jauseną ir prisitaikymą, buvo santykis su sąžine, gyvenimo sąlygų laisvėje ir kalėjime skirtumai, gebėjimas pritapti, religingumas. F. Dostojevskis pabrėžia, kad žmogaus sąžinė gali kelti dviprasmiškus jausmus – gailestį arba abejingumą dėl padarytos kaltės. Negalėjimas išgyventi sudėtingoje psichologinėje aplinkoje ar patiriant fizinius nepriteklus skatina žmogų nusikalsti, taip ieškant lengvesnio gyvenimo net ir kalėjime. Tikėjimas kaliniams leido išsaugoti viltį, kad išters jiems skirtą laiką nelaisvėje.

Būtinųjų žmogaus poreikių tenkinimo, remiantis A. Maslow'o poreikių hierarchijos piramide, analizė atskleidė, kad žmogui svarbu surasti būdą, net menkiausią (galimai simbolinį, palyginti su galimybėmis laisvėje), juos patenkinti, siekiant užsitikrinti savo psichinę gerovę. Pasitenkinimą suteikdavo geresnio, nei duodamas kalėjime, maisto pirkimas. Saugumo poreikį užpildė amatai, leisdavę užsidirbti pinigų, kurie teikė galios spręsti, kaip su jais elgtis, pojūtį. Tai ir yra laisvės išraiška. Draugystė su kitu kaliniu patenkino meilės poreikį. Užmegzti tarpusavio ryšiai teikė savęs papildymo, artumo, pagarbos, džiaugsmo emocijų, padėjo įveikti slogią kalėjimo nuo-

taiką. Įvertinimo poreikį tenkino pasitikėjimas kaliniu kaip žmogumi, kuris nepadarys nieko bloga. Nors tai pasitaikydavo retai (kalėjimo vyresniajam lankant kalinius be sargybinių palydos, be jų einant į cerkvę), skatino abipusę pagarbą. Savęs aktualizavimo poreikį tenkino teatrinė veikla, patenkintas kūrybiškumo poreikis padėjo bent trumpam pamiršti kalėjimo erdvę. Atliekamos individualios funkcijos atskleidžia geriausius asmens gebėjimus, be to, susitelkiama siekiant bendro tikslo, kuris moko bendradarbiauti, suvoki kito žmogaus reikalingumą.

Kalinių laisvės sampratos suvokimas atskleidė, kad ji idealizuojama ir bus vertingesnė išėjus į laisvę, nei turėtoji iki bausmės. Laisvės samprata erdvės požiūriu įgavo neribotumo potyrį: „siaura – platu“, „sava – svetima“. Kalėjimas suvokiamas kaip siaura erdvė, o vieta, kurioje dirbama, kaip plati dėl galimos minčių laisvės ir kalėjimo prižiūrėtojų nevaržymo. Kalėjimas suvokiamas kaip svetima vieta, kurioje esama tik laikinai. Laikas nuteistiesiems tarsi nebeegzistuoja, jis tampa reikšmingas tik išėjus į laisvę. Išėjime iš kalėjimo įžvelgiama paralelė su Jėzaus prisikėlimu, suteikianti palaimos emociją.

Galiausiai privalomas darbas kalėjime pasitarnavo kaip prisitaikymo, fizinio sustiprėjimo, užgniaužtų laisvės ilgesio emocijų išliejimo ir pasilinksminimo priemonė. F. Dostojevskis romane darbą išryškino teigiamai dėl pačios darbo prasmės: kaliniai nesijaučia tokie nuasmeninti, kai jų darbo vaisiais naudojosi miesto bendruomenė. Užgniaužtos laisvės ilgesio emocijos sunkiai fiziškai dirbant asmens pašamonėje nebesikaupia.

Literatūra

- Adler, A. (2003). *Žmogaus pažinimas*. Vilnius: Vaga.
- Almonaitienė, J. (1997). Motyvacija kaip psichologinis kūrybiškumo veiksnys. *Psichologija*, Nr. 16, p. 65–84. Prieiga internete: <https://www.zurnalai.vu.lt/psichologija/article/view/9030/6775> [žiūrėta 2020-12-30].
- Bachtin, M. (1996). *Dostojevskio poetikos problemos*. Vilnius: Baltos lankos.
- Bagby, L. (2016). *First Words on Dostoevsky's Introductions*. Boston: Academic Studies Press. Prieiga internete: <http://web.b.ebscohost.com/ehost/ebookviewer/ebook/ZTAwMHh3d19fMTIwMjkzN19fQU41?nobk=y&sid=14cd92b6-239f-4ace-8ddf-f83c8e7c9e32@sessionmgr101&vid=11&format=EB&rid=17> [žiūrėta 2021-02-26].

- Būgaitė, E. (2005). Viltis – laisvės ženklas: hermeneutinės fenomenologijos įnašas. *Soter*, Nr. 15 (43), p. 191–201. Prieiga internete: https://www.vdu.lt/cris/bits-tream/20.500.12259/34220/1/ISSN2335-8785_2005_N_15_43.PG.191-201.pdf [žiūrėta 2021-01-02].
- Clear, T. R., et al. (2000). The Value of Religion in Prison: An Inmate Perspective. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, Vol. 16, No. 1, p. 53–74. Prieiga internete: https://www.researchgate.net/profile/Bruce-Stout/publication/249713505_The_Value_of_Religion_in_PrisonAn_Inmate_Perspective/links/5750890408acf67d0d89dedb/The-Value-of-Religion-in-PrisonAn-Inmate-Perspective.pdf [žiūrėta 2021-02-24].
- Červinskienė, E. (2004). *Dostojevskis*. Vilnius: Margi raštai.
- Dostojevskis, F. (2006). *Užrašai iš mirusiųjų namų*. Vilnius: Margi raštai.
- Foucault, M. (1998). *Disciplinuoti ir bausti: kalėjimo gimimas*. Vilnius: Baltos lankos.
- Fromm, E. (2014). *Meilės menas*. Kaunas: Verba vera.
- Inis, L. (1999). *Dostojevskis: biografinė apybraiža*. Kaunas: Dajalita.
- Young, S. J. (2013). Knowing Russia's Convicts: The Other in Narratives of Imprisonment and Exile of the Late Imperial Era. *Europe-Asia Studies*. Vol. 65, No. 9, p. 1700–1715. Prieiga internete: <http://ezproxy.biblioteka.ku.lt:3671/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=18&sid=14cd92b6-239f-4ace-8ddf-f83c8e7c9e32%40sessionmgr101> [žiūrėta 2021-02-26].
- Jacikevičius, A. (1995). *Žmonių grupių (socialinė) psichologija*. Vilnius: Žodynas.
- Katalikų Bažnyčios Kateizmas*. (2015). Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai. Prieiga internete: <https://kateizmas.lt> [žiūrėta 2020-12-28].
- Malkevičiūtė, A. (2003). Tautinio pasaulėvaizdžio atspindžiai XIX a. rusų mąstytojų F. Dostojevskio, V. Solovjovo, S. Bulgakovo žmogaus istorinės būties sampratoje. *Logos*, Nr. 35, p. 131–139. Prieiga internete: <http://www.litlogos.eu/Archive/logos35.pdf> [žiūrėta 2020-12-30].
- Malkevičiūtė, A. (2004A). Tautinio pasaulėvaizdžio atspindžiai XIX a. rusų mąstytojų F. Dostojevskio, V. Solovjovo, S. Bulgakovo žmogaus istorinės būties sampratoje. *Logos*, Nr. 36, p. 71–77. Prieiga internete: <http://www.litlogos.eu/Archive/logos36.pdf> [žiūrėta 2020-12-30].
- Malkevičiūtė, A. (2004B). Tautinio pasaulėvaizdžio atspindžiai XIX a. rusų mąstytojų F. Dostojevskio, V. Solovjovo, S. Bulgakovo žmogaus istorinės būties sampratoje. *Logos*, Nr. 37, p. 93–101. Prieiga internete: <http://www.litlogos.eu/Archive/logos37.pdf> [žiūrėta 2020-12-30].
- Maslow, A. H. (2009). *Motyvacija ir asmenybė*. Vilnius: Apostrofa.
- Maslow, A. H. (2011). *Būties psichologija*. Vilnius: Vaga.
- Myers, D. G. (2008A). *Psichologija*. Kaunas: Poligrafija ir informatika.
- Myers, D. G. (2008B). *Socialinė psichologija*. Kaunas: Poligrafija ir informatika.

- Morson, G. S. (2021). Fyodor Dostoevsky: Philosopher of Freedom. *The New Criterion*, Vol. 39, No. 5, p. 4–9. Prieiga internete: <http://ezproxy.biblioteka.ku.lt:3671/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=7&sid=14cd92b6-239f-4ace-8ddf-f83c8e7c9e32%40sessionmgr101> [žiūrėta 2021-02-26].
- Paškus, A. (1995). *Žmogaus meilės*. Vilnius: Katalikų pasaulis.
- Pranciškus. (2016-11-09). *Bendrosios audiencijos katechezė. Apie gailėstingumą*. 35. *Lankyti ligonius ir kalinius*. Prieiga internete: <https://eis.katalikai.lt/vb/popieziai/pranciskus/audiencijos/2016-11-09> [žiūrėta 2020-12-28].
- Šventasis Raštas: Senasis ir Naujasis Testamentai*. (2009). Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai.
- Visuotinis Vatikano II Susirinkimas. (1965). *Pastoracinė konstitucija apie Bažnyčią šiuolaikiniame pasaulyje „Gaudium et spes“*. Prieiga internete: https://eis.katalikai.lt/vb/susirinkimai/vatikano_ii/konstitucijos/gaudium-et-spes [žiūrėta 2021-02-24].

PSYCHOLOGICAL MEASURES TO SUPPORT HUMAN EXISTENCE IN PRISON

Arvydas Ramonas, Irena Jonikaitė

Summary

The novel *Notes from the House of the Dead* by Fyodor Mikhailovich Dostoevsky (1821–1881), a classic of Russian literature, depicts the life of a prisoner experienced by the author himself. He suffered this punishment for his involvement in unauthorized revolutionary activities led by the public figure Mikhail Petrashevsky (1821–1866). The so-called Petrashevsky Society brought together intellectuals and discussed the ideas of state reform and abolition of slavery. However, the community ceased to exist in 1849 imposing a punishment on its members.

In novel F. Dostoevsky allowed some of the characters to remain psychologically resilient despite the environment around them. This was facilitated by the means of satisfying basic human needs, symbolizing freedom, and working as forgetting. Most of the characters are not given names, the character traits are presented as if to suit every prisoner. For example, the desire

to meet needs was common to all prisoners, not to one specifically. In addition, calmer prisoners were more likely not to give in to dehumanization. The author states in the minds of the main character that just as there are good and bad people in freedom, so there are personalities on both sides in prison. In prison, it is hoped to find some humanity – good between evil.

There were two types of prisoners in the *Notes from the House of the Dead* – more aggressive and calmer. It was the paintings of the latter that reflected the psychological measures that helped to survive the time of imprisonment. It is a return to morality, seeking answers to the questions of what is good and what is not. In a depressing environment, even the slightest attempt to survive the darkness is noticeable. F. Dostoevsky depicts the picture of a prisoner revealing both sides of it – inhuman degeneration and human potential.

The reasons for the good or bad feeling and adaptation of the prisoners were the relationship to conscience, differences in living conditions in prison and prison, the ability to adapt, and religiosity. F. Dostoevsky raises the idea that prisoners do not feel and understand the meaning of punishment differently due to the conscience. For some, it has become helpful in showing the pain of the damage done and causing a sense of regret. The desire for an easier life becomes a pretext to behave criminally when one no longer tolerates living physically and psychologically in the existing environment of freedom and disregards the norms of ethical behavior. Religious prisoners felt stronger spiritually, without losing their last hope of enduring their allotted time in captivity, portraits of their personalities presented in a brighter, more optimistic way. The non-religious were gloomier, more closed, more trafficked, prone to breaking the prison order, seeing no meaning in life.

An analysis of the satisfaction of essential human needs according to Abraham Maslow's hierarchy of needs revealed that it is necessary for a person to find even the slightest (perhaps seeming only as a symbol in comparison with the possibilities in freedom) ways to satisfy them for their own mental well-being. Buying better food than given in prison made me feel the pleasure of satisfaction. The need for security was met by craft activities that made money. Money gave a sense of the right to decide how to deal with it. And it is also an expression of freedom. Friendship with another prisoner met the needs of

love. The connections made provided emotions of self-replenishment, closeness, respect, and joy, as well as helping to distance oneself from the depressing mood of the prison. The needs for assessment were reflected in the confidence of the prisoner as a person who would do nothing wrong. Although this happens on rare occasions (when a prison elder visits prisoners unaccompanied by guards and goes to church), it promotes mutual respect for humanity. Theatrical activities allow you to express your creativity by meeting the needs of self-actualization and briefly forget about the prison space. The individual functions performed reflect the best abilities of the person. It also unites for a common goal that teaches to cooperate, to see the need of another person.

The convicts felt freedom through the concepts of time (past, future, stagnant time), ritual calculation and space. For F. Dostoevsky himself, freedom was the driving force of both his life and his work. The perception of the concept of freedom by prisoners has revealed that it is idealized and will be more valuable when released than in pre-trial detention. The exit from prison sees a parallel to the resurrection of Jesus, providing emotions of bliss. It should be noted that the convict does not recognize the flow of time and the present of the prison, which is unpleasant for him. The prisoner psychologically displaces the perception of the present time, and the time spent in prison is not counted in life. The concept of freedom in relation to space has acquired the experience of infinite fullness. Space took two forms – “narrow-wide” and “self-alien”. The contrast between “narrow-wide” is visible in the premises of the prison and the factory where he worked. The opposition of the “own-foreign” space is noticeable in the perception of the reality of life. The comparison that there is an allusion in the prison as if there is an allusion to the moment of short-livedness – the stay is short, after all, you always return home where you are good.

Finally, compulsory prison work served as a means of adapting, strengthening physically, venting the suppressed emotions of longing for freedom, and having childish fun. In the novel, F. Dostoevsky highlighted the work positively because of the very meaning of the work. Work that makes sense becomes necessary not only for prisoners but also for society. Their products were used by the urban community. As a result, the convicts themselves are no longer on the fringes of society. Prisoners were also encouraged to work by the desire to vent their suppressed emotions of longing for freedom through physical activity.